

# ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

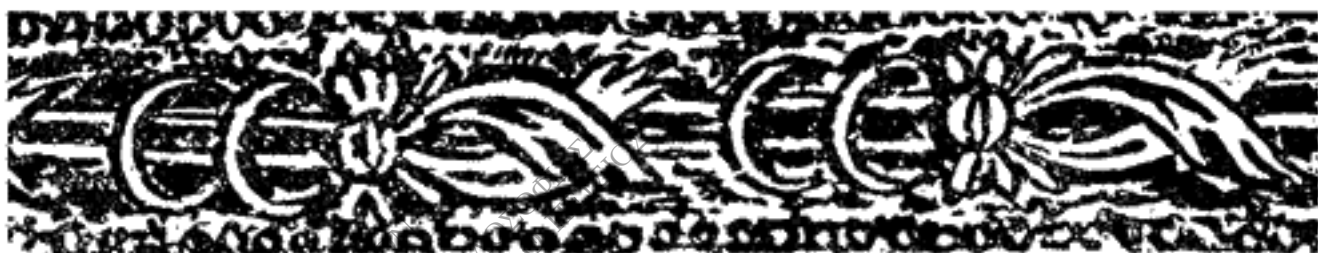
ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1936

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α. Ε.  
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»  
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 23 ἢ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 3Α  
ΑΘΗΝΑΙ





## ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ

Ο Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς πού, καθὼς εἶπε ὁ Παλαμάς<sup>(1)</sup>, ἐσπούδασε «εἰς στρατιωτικὴν σχολὴν, ἐζώσθη τὸ εἶφος τοῦ ἀξιωματικοῦ, ὑπῆρξεν ὑπάλληλος, ὑπουργός, πρέσβυς, καθηγητής, βουλευτής, ἀρχαιολόγος, ποιητής, λεξικογράφος, τεχνοκρίτης, μεταφραστής, ἐξέδωκε χρηστομαθείας καὶ μαθηματικὰ προβλήματα, συνέγραψε διηγήματα καὶ διδακτικὰ βιβλία, συνέταξε διπλωματικὰς διακοινώσεις καὶ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια, ἀνεμίχθη εἰς τὰ ζητήματα τοῦ πνευματισμοῦ καὶ εἰς θεατρικὰ ζητήματα, ὑπῆρξεν ὁ μᾶλλον πολυγράφος, ὁ μᾶλλον χαλκέντερος, ὁ ἐγκυκλοπαιδικώτατος καὶ ἐφευρετικώτατος, ὁ εὐφυέστερος λόγιος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος», μᾶς ἔδωσε, μέσα στὰ τόσα καὶ τόσα πολύμορφα γραφτά του, καὶ μιὰ νεοελληνικὴ γραμματολογία — ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς φιλολογίας — ὄχι μόνο λογοτεχνίας — ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ὡς τὸν Παράσχο καὶ Δροσίην.

Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ραγκαβῆ εἶναι γραμμένο σὲ τρεῖς γλῶσσες, μὲ διάφορη σὲ κάθε γλῶσσα μορφή, τὴν ἑλληνικὴν, γαλλικὴν καὶ γερμανικὴν. Βγήκε ἀκόμα σὲ πολλές ἐκδόσεις. Γιά τις διάφορες μορφές τοῦ ἔργου, γιά τὴ σύνθεσή του καὶ γιά τις ἐκδόσεις του, ἀξίζει νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ καθορισθοῦν μερικὰ ζητήματα, πού μένουν μέχρι σήμερα ἀγνωστά καὶ μετέωρα<sup>(2)</sup>.

### Α) ΕΚΔΟΣΕΙΣ

α') Ἡ γαλλικὴ μορφή. Στις βιβλιογραφίες καὶ στις παραπομπές βλέπουμε συχνὰ νὰ σημειώνεται ὡς τόπος ἐκδόσεως τῆς Γραμματολογίας τοῦ Ραγκαβῆ, πότε τὸ Παρίσι καὶ πότε τὸ Βερολίνο, δυὸ λογικῶ τίτλοι, διάκριση πρώτης καὶ δευτέρας ἐκδόσεως, δυὸ διάφοροι ἐκδότες. Τί συμβαίνει: Ὑπάρχουν μήπως δυὸ ἐκδόσεις τοῦ ἔργου, μιὰ ἢ Παρισινὴ καὶ δευτέρη ἢ καμωμένη

στὸ Βερολίνο; Ἡ ἐκδοσὴ οὐσιαστικὰ εἶναι μιὰ, μὰ ἔχει δυὸ εἰδῶν προμετωπίδες καὶ ἀπὸ δῶ προέρχεται ἡ σύγχυσις. Ἡ μόνη καὶ ἀληθινὴ ἐκδοσὴ εἶναι κείνη πού ἔγινε στὸ Βερολίνο ἀπὸ τὸν ἐκδότη S. Calvary. Τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο C. Feicht τὸ 1877. Ὁ πλείριος καὶ σωστός τίτλος τῆς εἶναι: Précis d'une histoire de la littérature néo-hellénique par A. R. Rangabé. Berlin. S. Calvary & Cie. Libraires-éditeurs. 1877. Τομ. Α' (σελ. 266) — Β' (σελ. 281). — 8° (18,3×11,5).

Τὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ τὴν ἀνάλαβε ὁ Calvary τοῦ Βερολίνου μὲ τὴν προϋπόθεσις νὰ τὸν ὑποστηρίξει ὁ γάλλος ἐκδότης τοῦ Παρισιοῦ Calman Lévy προαγοράζοντας 250 κομμάτια τοῦ ἔργου. Μὲ τὴ συμφωνία αὐτὴ ζήτησε ἀπὸ τὸ Ραγκαβῆ νὰ ἐτοιμάσει τὸ ἔργο καὶ τοῦ ὥρισε μάλιστα καὶ ἀμοιβή. Τὸ Μάρτη τοῦ 1877<sup>(3)</sup> ἦταν ἔτοιμο τὸ ἔργο καὶ κυκλοφόρησε κιόλας. Μὰ ἡ κριτικὴ τὸ χτύπησε σφοδρά. Ὁ Legrand<sup>(4)</sup> καὶ ὁ Wagner<sup>(5)</sup> δημοσιεύσανε ἀοστηρὲς ἐπικρίσεις. Ὁ Lévy, ὕστερα ἀπ' τὴν κριτικὴ αὐτὴ καταδίκη τοῦ ἔργου, δὴλῶσε στὸν Calvary πῶς, παρὰ τὴ συμφωνία πού εἶχανε, δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἀγοράσει τὰ συμφωνημένα 250 ἀντίτυπα. Ὑστερα ἀπ' αὐτὸ καὶ ὁ Calvary, μὲ τὴ σειρά του, ἀθέτησε τὴ συμφωνία του μὲ τὸ Ραγκαβῆ καὶ ἀρνήθηκε νὰ τοῦ δώσει τὴ συμφωνημένη ἀμοιβή του. Φτάσανε στὰ δικαστήρια καὶ ὁ Ραγκαβῆς βρῆκε τὸ δίκιο του, ὑποχρεώθηκε μαζί καὶ ὁ Lévy νὰ πάρει τὰ 250 κομμάτια. Ἀλλὰ γιά νὰ τὰ ξοδέψει, παρυσίασε τὸ ἔργο γιά δικὴ του τάχα ἔκ-

(2) Τὸ ἔργο ἦταν τελειωμένο ἀπὸ τὸ 1866, μὰ καθυστερήσε τὸ τύπωμά του. Βλ. Α. Ρ. Ραγκαβῆ, Ἀπομνημονεύματα, τομ. Γ', σελ. 203 καὶ 210, πρβλ. καὶ σελ. 277, 281 καὶ 301.

(3) Ὁ Legrand πέρασε τὴν ἐπικρίσή του στὴ Revue Critique τοῦ Παρισιοῦ (1877). Ὁ Wagner στὴ Γενικὴ Ἐφημερίδα τοῦ Μονάχου. Στὸ Legrand ἀπάντησε ὁ Ραγκαβῆς στὸ ἴδιο περιοδικὸ ἀμέσως (βλ. Ἀπομνημ. Γ' σελ. 226-8 καὶ Δ' σελ. 472). Γιά τὸ ἔργο αὐτὸ καθὼς καὶ γιά ἄλλα γραμματολογικὰ ἔργα ἔχει μιλήσει ὁ Ἰταλὸς ἑλληνιστὴς Francesco de Simone Brouwer στὸ ἔργο του: La Grecia moderna. Serie seconda. Napoli 1912 σελ. 18-9. Μίλησα καὶ ἐγὼ στὸ διεξοδικό μου ἄρθρο τῆς Μ. Ε. Ἐγκ. (τομ. Γ'. Ἑλλάς) Φιλολογία νεοελληνικὴ.

(1) Κ. Παλαμάς Α. Ρ. σκιαγραφία, Ἡμερ. Σκόκου 1888 σ. 321.

(2) Κι ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ἀκόμα, καθὼς θὰ δοῦμε, ξεφεύγουν αὐτὰ τὰ ζητήματα.





ἴδιο καὶ τυπώθηκε στὰ 1887 σὲ δυὸ μικρὰ τομῖδια.

## Β') Η ΣΥΝΘΕΣΗ

Καθὼς εἶδαμε, τὸ πρῶτο ριζιμοῦ, ἡ πρώτη ὑποτύπωση τῆς νεοελληνικῆς γραμματολογίας τοῦ Ραγκαβῆ ἔγινε πολλὰ χρόνια πρὶν τυπωθεῖ ἢ γαλλικῆ μορφῆ τοῦ ἔργου, στὰ 1853. Οἱ λόγοι ποὺ κινήσανε τὸ Ραγκαβῆ σ' αὐτὴν τὴν ἐργασία ἦταν καθαρὰ ἔθνικοί, ἀρα ἐξωφιλολογικοί, καὶ τοῦτο ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴ σύνθεσις τοῦ ἔργου. Τότε εἶχε ἀνάψει ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος. Ὁ Μενταϊκὸς στὴν Πόλη κινουσε γῆ κι οὐρανὸ. Θὰ κατέβαινε ἡ Ρωσσία καὶ θὰ ἔκανε συντρίμια τὴν Τουρκία. Αὐτό, οἱ πατριῶτες λόγοι τῆς μικρῆς καὶ συκοφαντημένης Ἑλλάδας τὸ θεωρήσανε μιὰ καλὴ εὐκαιρία γιὰ νὰ παρθοῦνε πίσω οἱ ἀλύτρωτες χώρες. Ἄρχισαν κιάλας νὰ κινουνοῦνται. Οἱ σκλάβοι ἐτοιμάζονταν νὰ σηκωθοῦνε. Ἡ Ἑλλάδα ἐξοπλιζόταν γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσει. Μὰ οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, ἡ Ἀγγλία κι ἡ Γαλλία, θέλανε νὰ σώσουνε τὴν Τουρκία ἀπὸ τὸ ρωσικὸ κίνδυνο κι ἡ κίνησις τῆς Ἑλλάδας ἐρχόταν ἀντιμέτωπη στὴ φιλοτουρκικὴ πολιτικὴ τους. Ἐχτός ἀπ' τὶς ἄλλες ἐπεμβάσεις τους καὶ τὰ στρατιωτικὰ μέτρα ποὺ πήρανε γιὰ νὰ ἐξουδετερώσουν καὶ νὰ ἀλλάξουν τὴ στάσις τῆς μικρῆς κι ἐνθουσιασμένης, μὲ τόση ἀφέλεια, Ἑλλάδας, ἀρχίσανε σύγχρονα στὴν Εὐρώπη μιὰ φοβερὴ πολεμικὴ ἐναντιὰ τῆς. Τὴ συκοφαντούσανε γιὰ χώρα βάρβαρη, ἀπολίτιστη σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ἀνάξια γιὰ κάθε ἐπιδίωξη κι ἔθνικὴ ὀλοκλήρωσις. Τότε, λέγει ὁ Ραγκαβῆς<sup>13)</sup>: «ἐφρόνου μετὰ πολλῶν ἄλλων ὅτι, ὅτε τὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐπρόκειτο ν' ἀνατραπῶσιν ὑπὸ τοὺς ἐκ Βορρᾶ κεραυνούς, οἱ Ἕλληνες ὤφειλον νὰ διεκδικήσωσι καὶ αὐτοὶ τὰ εἰς πᾶσαν τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν ἴδια συμφέροντα, καὶ νὰ μὴ ἐγκαταλειφθῶσι ἐξ ἀσυγγνώστου ἀμελείας πρὸς ὃ ὁμως πρὸ παντός ἦν ἀνάγκη νὰ παρασκευασθῆ καὶ φωτισθῆ ἡ ἰδίως ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος εἰς ἀδίκους προλήψεις παραχθεῖσα κοινὴ τῆς Εὐρώπης γνώμη. Δι ὃ συνελθόντες τινὲς φίλοι, ἀπεφασίσαμεν τὴν σύστασιν Γαλλικοῦ περιοδικοῦ, ὃ ἀπεκαλέσαμεν Ἀνατολικὸν Θεατὴν (Spectateur d'Orient). Ἡμεθα δέ, ὁ Μάρκος Ρενιέρης, ὁ Νικ. Δραγούμης, ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος, ὁ Ι. Σούτσος, ὁ Γεώργιος Βασιλείου καὶ ἐγώ, εἰς ὃν ἀνετέθη ἰδίως τὸ σπουδαῖον μέρος τοῦ Bulletin, ἦτοι τῶν συγχρόνων εἰδήσεων, ἀλλ' οὐχ ἤττον ἔγραψα καὶ ἄλλα μακρὰ ἄρθρα, οἷον περὶ τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς φιλολο-

γίας... καὶ ἐπικρίσεις βιβλίων εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀφορώντων».

Μ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, νὰ παρουσιάσει δηλαδὴ στὰ μάτια τῶν ξένων τὴ συκοφαντημένη Ἑλλάδα στὴν τιμιότερη ἐκδήλωσις τοῦ πολιτισμοῦ τῆς, τὴν πνευματικὴ, ἔγραψε ὁ Ραγκαβῆς τὸ μακρὸ ἐκεῖνο δοκίμιον τοῦ Spectateur. Ἡ βασικὴ του προσπάθεια εἶναι νὰ δείξει τὴν πατρίδα του χώρα πολιτισμένη, ποὺ παρ' ὅλες τὶς δύσκολες περιστάσεις καὶ τὶς ἔθνικές τῆς περιπέτειες, δὲν ἔπαψε νὰ συνεχίζει τὴ μεγάλη τῆς παράδοσις καὶ νὰ δημιουργεῖ, ὅσο μπορούσε, στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο. Ὁ ἐπίλογός<sup>14)</sup> τοῦ ἀνακεφαλαιώνει μ' αὐτὲς τὶς γραμμὲς τὴν προσπάθειά του: «Nous avons tracé en traits rapides le tableau de l'état actuel de la littérature dans notre pays. Nous l'avons toujours vue en suivre les destinées pas à pas et proportionner son étendue sur celle de la liberté, dont ce pays jouissait. Sous le despotisme, à peine brillait-elle comme un point prêt à s'éteindre, lorsque la Grèce eut recueilli toutes ces forces pour les diriger vers la liberté, elle aussi traversa les ténébres comme un rayon ardent, qui dardait sur un seul point. Enfin, depuis que la Grèce a brisé ses fers, la littérature s'est étendue en surface lumineuse, qui a embrassé toutes les connaissances humaines. Quand la Grèce, soutenue par le bras de Dieu et par celui des puissances de l'Europe, aura accompli les destinées que nous lui prédisons, alors sa littérature prendra aussi le nouveau caractère que lui aura imprimé cette grande révolution. Elle sera ce que sera la Grèce elle-même, elle sera la médiatrice entre l'intelligence du midi et celle du nord, et le foyer commun où viendront se refléter les rayons de l'imagination ardente et de la froide raison.» Μ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἔδωσε ἕνα σκίτσον, μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς πνευματικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν ἄλωσις ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ (1853). Παντοῦ ζητᾷ νὰ ἐξάρει, νὰ παραφουσκώσει ὅσα εἶναι δυνατό' κι ἄλλοῦ πάλι προσπερνᾷ μὲ βιαστικὲς γραμμὲς ἢ κι ἀφήνει ὅσα νομίζει πὼς δὲν ἐξυπηρετοῦν τὸ γενικὸ σκοπὸ του. Στὴ σελίδα 404 σημειώνει: «Nous n'avons nommé dans ces esquisses que ceux des littérateurs de la Grèce qui s'élèvent plus ou moins au-dessus du vulgaire.» Μόνο τὰ ἀξιόλογα τὸν ἐνδιαφέρουν δὲν ζητᾷ νὰ δώσει πλείρια εἰκόνα τῆς γραμματειακῆς Ἑλλάδας. Ὅσα ὁμως ἀφήνει, πρέπει νὰ ξέρουμε, ὅτι δὲν τ' ἀφήνει γιὰτὶ δὲν εἶναι ἀξιόλογα. Πολλὰ τοῦ ξεφεύγουνε γιὰτὶ ὁ Ραγκαβῆς χρησιμοποίησε μόνο τὴν πρώτη ἔκδοσις τοῦ Βρετοῦ καὶ τὸ Νερούλο. Ἔτσι, γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, μεταφράζει μόνο τὴν

δώσει ἄλλοτε γαλλιστί... Δι' ὃ καὶ ἐπεδόθη ἀμέσως εἰς αὐτῆς τὴν σύνταξιν καὶ ὅσον ἐπεδέχτο τάχιον ἔδωκα αὐτὴν εἰς δημοσίευσιν...»

(13) Ἀπομνημ., τομ. Β'. Ἀθ. 1895, σελ. 291.

(14) Spectateur d'Orient, Livr. 60, (1856) σ. 403 —

περικοπή τοῦ Καντεμίρη<sup>(16)</sup> τοῦ ξεφεύγει ἢ θαυμάσια ἐκείνη κίνηση, πού καταλήγει στό Βηλαρά, στό Χριστόπουλο, στοὺς Ἑφτανήσιους. Μὲ γενικὲς ἐπίσης γραμμὲς μᾶς ἔδωσε καὶ τὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο. Τοῦ ἔλειπε ἡ ἀπόσταση καὶ τὰ βοηθήματα. Τὸ δοκίμιο αὐτό, ἐκτός ἀπ' τὴν ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ σημασία του, μᾶς βοηθεῖ πολὺ νὰ κρίνουμε τὴ γραμματολογικὴ ἔργασία τοῦ Ραγκαβῆ. Στὶς ἄλλες ἐπεξεργασίες τοῦ ἔργου, ὁ Ραγκαβῆς χρησιμοποίησε ὡς βάση τὸ πρῶτο αὐτὸ σχεδίασμα. Πρόσθεσε πολλὰ, πλάτυνε κι ἔβαλε καινούργια κεφάλαια, ἔσβυσε, διώρθωσε, ἀλλὰ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς γραμματολογικὲς κρίσεις τοῦ δὲν τὶς ἀλλάξε. Εἶναι θαυμαστὴ ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Στὴν ἐπεξεργασία τῆς γαλλικῆς μορφῆς τοῦ 1877 ἔκανε πολλὰ προσθήκες, ὅπως τὸ κεφάλαιο *Les prosateurs au 17<sup>e</sup> s.* (σ. 22-4), τὸ μεγάλο παράγραφο γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Βιργιλίου ἀπ' τὸ Βούλγαρι (σ. 67-8), μερικὰ γιὰ τοὺς Φαναριώτες (σ. 74), τὴ Βοσπορομαχία ἀπόδωσε ἀντὶ στὸν Τυανίτη πού εἶχε πρὶν, στό Μομάς (σ. 72), πλάτυνε τὰ ὅσα ἔγραφε γιὰ τὸν Κοραῆ, τὸ Φιλιππίδη, τὸν Κοδρικᾶ καὶ τοὺς ἄλλους προεπαναστατικοὺς λογίους, ὅπως καὶ τὰ κατορινὰ κεφάλαια τῶν ἐπιστημῶν (*Médecine, Sciences Politiques, Théologie* κ. ἄ.). Στὸ Χριστόπουλο πρόσθεσε ἕξι ἀκόμα μεταφράσεις τραγουδιῶν του. Στὸ Βηλαρά, πού εἶχε προσπεράσει μὲ δυὸ τρεῖς γραμμὲς, πρόσθεσε: «... et moins vite oubliés (τὰ ποιήματά του). Mais le titre monstrueux «ἡ ρομέκη γλῶσσα» suffit seul pour l'effrayer lui-même». Προσθήκη ἐπίσης εἶναι καὶ ὄλο τὸ δεύτερο μέρος τοῦ πρῶτου τόμου, πού τὸ εἶχε στὴν ὑποτύπωση τοῦ *Spectateur* σὲ γενικὲς γραμμὲς. Τὸ χῶρισε κιόλας σὲ μακρὰ καὶ εἰδικὰ κεφάλαια (Μεταφράσεις, Ἐπιστήμες κλπ.). Παράλειψε ὅσα εἶχε γράψει γιὰ τὸ Λέανδρο τοῦ Σούτσου καὶ πρόσθεσε τὶς κρίσεις γι' αὐτὸν τοῦ Jules Roussy καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Saint-Hilaire. Τὸ Σολωμό καὶ τὸν Κάλβο τοὺς πέταξε ἀπ' τὸ πρῶτο κεφάλαιο αὐτῆς τῆς περιόδου, καὶ τοὺς πῆγε στό τέλος, στό εἰδικὸ κεφάλαιο *Poètes Ioniens*. Ἐκτός ἀπ' τὴ γλῶσσα, χτυπᾶ ἔδω καὶ τὴ στιχουργία τοῦ Σολωμοῦ, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Σούτσου<sup>(17)</sup>. Ἀλλὰ τί νὰ πῆ κανεὶς γιὰ τὸ ἐκτενέστατο κεφάλαιο, ὅπου μιλά γιὰ τὸν ἑαυτό του, τὸν Κλέωνά του, τὸν Αἰμιλιό του, τὴν οἰκογένειά του ἀνεπιφύλαχτα; Αὐτὴ τὴν ξεσκέπαστη περιαυτολογία τὴ σήκωνε τότε ἡ ἐποχὴ; Ἄλ-

λιώτικα πῶς νὰ τοῦ τὴ δικαιολογήσουμε:

Ἡ γερμανικὴ ἐπεξεργασία θεωρεῖται πῶς ἔγινε μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Sanders. Φαίνεται ὅμως πῶς ἔγινε μὲ τὸν καυγᾶ τοῦ Sanders. Ὁ Ραγκαβῆς τὴν ἔγραψε κι ὁ Sanders ἐπρόκειτο νὰ ἐπιθεωρήσει μόνο τὸ ὄφος τῆς καὶ τὴ γλῶσσα. Ἀλλ' αὐτὸς, ἐκτός ἀπὸ τὴ γλῶσσα, ἀνακατέφτηκε καὶ στὴ σύνθεση<sup>(18)</sup> καὶ πρόσθεσε, ἀλλάξε, ἔσβυσε, μὲ τόση ἐλευθερία, ὥστε ὁ Ραγκαβῆς, γιὰ νὰ μὴ τὸν πικράνει δείχνοντάς του τὴ δυσαρέσκειά του γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις του καὶ γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπ' τὴν εὐθύνη, τὸν ἔγραψε στὴν προμετωπίδα ὡς συνεργάτη του. Πραγματικά, μερικὰ κεφάλαια εἶναι δυσανάλογα πρὸς τὸ σύνολο. Πάντως, ἡ ἐπέμβαση τοῦ Sanders βγήκε στό ἔργο ὠφέλιμη, μὲ τὶς προσθήκες καὶ τὶς διορθώσεις πού γίνανε. (Ἐρωτόκριτος, Κρητικὸ θέατρο, Σολωμός κλπ.). Ἐδῶ περαστήκανε κι' οἱ ποιητὲς τῆς νέας σχολῆς: Δροσίνης, Παλαμᾶς, Πολέμης.

Πάνου στὴ γερμανικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου ἔγινε ἀργότερα ἡ μικρὴ δίτομη ἑλληνικὴ περίληψη, ὅπου τίποτα καινούργιο δὲν πρόσθεσε κι ἄς γράφονταν τότε οἱ καλύτερες σελίδες τῆς νεοελληνικῆς γραμματολογίας μὲ τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Ψυχάρη κι' ἕνα σωρὸ ἄλλους. Γι' αὐτὸ ἡ ἔκδοση αὐτὴ πολεμήθηκε πολὺ ἀπὸ τοὺς κριτικούς τῆς ἐποχῆς.

Ἄσκοπες στό τέλος δὲν θὰ ἦταν μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις πάνου στὸν τρόπο καὶ τὰ κριτήρια πού δούλεψε ὁ Ραγκαβῆς. α) Ὅλες οἱ ἐπεξεργασίες τῆς γραμματολογίας τοῦ Ραγκαβῆ, πού ἐξετάσαμε παραπάνου, εἶναι, μὲ ἀσήμαντες παρεκκλίσεις καὶ προσθαφαιρέσεις, οἱ ἴδιες ὡς πρὸς τὴν κατάταξη τοῦ ὕλικου καὶ τὰ κριτήρια πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἐκτίμησή του<sup>(19)</sup>. β) Τὸ ὕλικό αὐτό εἶναι γραμματειακὸ γενικά. Δὲν ἐξετάζει μόνο τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, ἀλλὰ γενικά τὰ γράμματα σ' ὅλα τὰ εἶδη, σ' ὄλους τοὺς κλάδους καὶ τὶς μορφές φτάνει ἴσαμε τὴν ἱατρικὴ φιλολογία. γ) Βασικὰ ἀκολουθεῖ τὴν εἰδογραφικὴ μέθοδο, συνδυασμένη μὲ τὴ χρονολογικὴ. Κατὰ αἰῶνες ἡ μεγαλύ-

(17) Ὁ Sanders «δὲν ἠρέσθη εἰς ἀναθεώρησιν τοῦ ὄφους, ἀλλὰ πλείστα προσέθηκεν, ἀφῆρεσεν ἢ μετέβαλεν, οὐδαμῶς συνάδοντα πρὸς τὴν ἐμὴν κρίσιν, οἷον ὄλας σελίδας τοῦ Γαίτου, περὶ τῆς θέσεως τοῦ Πατριάρχου ἐν Κωνσταντινουπόλει, οὐχὶ μάλλον εἰς τὴν ὑπόθεσιν πρόσφορα, ὡς ἐπίσης καὶ ἰδίας του μεταφράσεις ποιήσεων, οὐχὶ ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων, δι' ἃ καὶ εἰς τὸν τίτλον προσέθηκα τὸ ὄνομα του, ὡς συγγραφέως τοῦ ἐμοῦ ἔργου παρὰ τῷ ἐμῷ. Καὶ τινες μὲν τῶν προσθηκῶν ἐπέμεινα νὰ ἐκλείψωσιν, ἀλλὰ τόσας, ἄς δὲν ἐθεώρουν καταλλήλους, ἠνέχθην ἵνα μὴ δυσαρεστήσω τὸν ἄλλως φιλέλληνα καὶ γνωστόν μοι κ. Σάνδερς, ὥστε, οὐτε εἰς τινὰ ποτὲ ἐμνημόνευσα τὸ βιβλίον τοῦτο οὐτε ἠθέλησα νὰ τὸ θεωρήσω ὡς ἔργον μου. Α. Ρ. Ραγκαβῆ: Ἀπομνημονεύματα, τομ. Γ' (1930) σ. 368-9.

(18) Περισσότερες παραλλαγές ἔχει μόνο ἡ γερμανικὴ ἐπεξεργασία.

(16) Ἀπὸ τὴν *Histoire de l'Empire Ottoman*.

(17) Παναγιώτου Σούτσου Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου ἢ ἡ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλῶσσας κλπ., Ἀθ. 1853, σ. 53-4. Τοῦ χτυπᾶ μὲ τὴ γλῶσσα καὶ τὶς ἰταλικὲς του συνιζήσεις.

τερα διαστήματα ἢ περιόδους (λ. χ., μετὰ τὴν ἀναγέννηση κλπ.) ξεχωρίζει τὸ ὕλικό του καὶ τὸ ἐξετάζει κατὰ εἶδη. Ἐπιστήμες — Λογοτεχνία. Ποίηση — Πρόζα (λυρική, ἐλεγειακή, σατυρική, ἐπική ποίηση — θέατρο — μυθιστόρημα.) Ἐκτὸς ἀπ' τὴν εἰδολογικὴν ἔχει καὶ μορφολογικὴν ἢ τοπολογικὴν κατατάξεις (ἀρχαῖοι, χυδαῖοι, καθαρισταί — δημοτικὰ ἄσματα — κρητικὴ παραγωγή — Φαναριῶται ποιηταί. — Ἴονιοι κ. ἄ.) δ') Ἡ μέθοδος τοῦ εἶναι ἐργογραφική. Σχετικὰ μετὰ τοὺς συγγραφεῖς, βιογραφικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα δὲν ἀναγράφει. Ἐπιμένει στὰ ἔργα. Ἐτσι, ἕνα συγγραφέα τὸν ἀναφέρει δύο — τρεῖς φορές καὶ περισσότερες σὲ διάφορα κεφάλαια. ε') Ἀκολουθεῖ τὸ συνηθισμένον στὴν ἐποχὴν τοῦ γραμματολογικοῦ τρόπου. Κάνει ἀναλύσεις ἔργων καὶ παραθέτει, ἀλλοῦ πολλές, ἀλλοῦ λίγες, ἀλλοῦ ἐπιτυχημένες, ἀλλοῦ ἀκατάλληλες ἐκλογὰς καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων. στ) Τὰ κριτήριά του εἶναι σύμφωνα μετὰ τὴν ψευδοκλασικορωμαντικὴν ἀντιλήψιν τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀρχίζει ἀπ' τοὺς Φαναριώτες καὶ τελειώνει στὴν νατουραλιστικὴν περίοδον, ποὺ προετοίμασε τὴ γλωσσικὴ καὶ λογοτεχνικὴ ἀναγέννηση τοῦ 1888. Οἱ χαρακτηρισμοὶ ποὺ κάνει γιὰ τὰ ἔργα ἀναφέρονται πρῶτα στὴ γλῶσσα καὶ τὴ στιχουργίαν. Καθαρεύουσα, ὄχι ἀττικὴ ἀρχαίζουσα, γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ σωστὴ, μετὰ χάρην μεταχειρισμένη, εἶναι ἡ γλῶσσα ποὺ τοῦ ἀρέσει καὶ ποὺ ἐπαινεῖ ὡς ἀφοῦν. Στιχουργία κανονικὴ, μετὰ χασμωδίας καὶ χωρὶς συνιζήσεις καὶ μετρικὰς παρεκκλίσεις. Κλασσικὴ ἀρχαιότητα, ἀριστοτελικὴ ποιητικὴ, μυθολογία, ἱστορία, πολυμάθεια «μετὰ ὕψους, μετὰ χάριν ἀφέλειαν, ἀγγίνοιαν φράσιν». Δυὸ τρεῖς κρίσεις του θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ καταλάβουμε καλλίτερα τὰ κριτήριά του. Ὁ Σολωμὸς ἔγραψε σὲ γλῶσσαν μιξοἰταλίζουσαν καὶ σὲ στιχουργίαν Ἰταλικὴν «διὰ τε τὸ ἀτέλῃς τῶν ὁμοιοκαταληξιῶν καὶ διὰ τῶν φωνηέντων τὰς συνιζήσεις. Εἰς τῶν μεγαλοφυστέρων ποιητῶν τῆς Νέας Ἑλλάδος, ὡς πλὴν τινῶν εὐφυστάτων καὶ χαριστάτων ἄλλων λυρικῶν ποιημάτων ἀποδεικνύει μάλιστα ὁ μακρὸς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ὕμνος, ὅστις, θαυμάσιος διὰ τὸ ὕψος τῶν ἀντιλήψεων καὶ τὸ ἰσχυρῶς εἰκονικόν, θὰ ἦν ἀθάνατον ἀριστοτέχνημα, ἂν δὲν τῷ ἔλειπεν ἡ γλῶσσα, ἥς ἢ ἐπιμελῆς χρῆσις καὶ ἡ ἐντέλεια ἐστὶ διὰ τὴν ποίησιν ἐπίσης ἀναπόφευκτος, ὅσον ἢ τῶν χρωμάτων διὰ τὴν ζωγραφικὴν». Ὁ Τυπάλδος ὁμοίως «ὑπερέβη πᾶν μέτρον ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν καὶ κατάχρησιν τοῦ σολοϊκοῦ τοπικοῦ ἰδιώματος». Τοῦ Βαλαωρίτη ἡ γλῶσσα ὅπως καὶ οἱ ὑποθέσεις βγαίνουν «ἐξ αὐτῆς τῆς μεγαλοπρεποῦς φύσεως ἦν ἐσπούδαξεν, ἀνδρική, ὕψηλα καὶ πρωτότυποι... ἀκτινοβολοῦσι αἱ μέχρ' ὑπερβολῆς μεγάλα ἐπίνοιαί του...»: Ὁ Τερτσέ-

της μαζί με τὸ Βαλαωρίτη ἔγραψαν τὴν δημοτικὴν «δι' ἀγνοίαν τῆς καθαρᾶς γλώσσας» Τοῦ ἀρέσουν οἱ Σούτσοι ἡ γλῶσσα τους εἶναι ὕψηλη, ἐντεχνος, ἡ στιχουργία τους μελωδική. Οἱ ἐμπνεύσεις τους ὕψηλαί. Ὁ Βλαχάβας καὶ ὁ Καραϊσκάκης τοῦ Π. Σούτσου «συρραφῆ ἀτεχνος ἀνευ εὐρέσεως, πλοκῆς καὶ ἐνδιαφέροντος, ἀληθῶν λυρικῶν ἀριστουργημάτων» κλπ. Ὁ Καλλιβούρης ἔγραψε σὲ ὑπερκαθαρεύουσα, μὰ «ἡ ἀρχαϊκότης τοῦ ὕφους ἀποβαίνει ἐνίοτε δυσκατάληπτος, βλάβουσα ἔστιν ὅτε καὶ τῶν στίχων τὴν ἀρμονίαν».

Κι οἱ γραμματολογίαι εἶναι δεμέναι μετὰ τὴν ἐποχὴν ποὺ γραφήκανε. Ἐρχονται καὶ παρέρχονται μαζί τῆς. Μπορεῖ νὰ ἐξιστοροῦν πολλὰς ἐποχάς, ἀλλὰ μόνο τὴ δικήν τους κλείνουν μέσα τους, γιατί μ' αὐτῆς τὸ φακὸ τὰ βλέπουν ὅλα. Ἡ γραμματολογία τοῦ Ραγκαβῆ κλείνει μέσα τῆς τὸ σφυγμὸν καὶ τὴν ἀντιλήψιν, τὰ ὄνειρα καὶ τὴν δράσιν μιᾶς ὀλάκερης περιόδου, ἀπὸ κείνην ποὺ ἐρχόμαστε, ἐκείνην ποὺ διαδεχτήκαμε. Ἡ μεγάλη ἰδέα, ὁ κόσμος ἐκεῖνος τῆς ἀκαταστάλλακτες καὶ θολωμένης ἀκόμα κοινωνίας, γεμάτος ὄνειρα, ἐνθουσιασμό, ἰδανικά, ἀδυναμίες καὶ κακίαι — πρὸ παντός ἀφέλεια. Ὅταν βγῆκε ἡ στερνὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου στὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, εἶχε πιά θαμποχαράξει μιὰ καινούργια ἐποχὴ γιὰ τὰ νέα μας τὰ γράμματα. Πολεμήσανε τότε τὸ Ραγκαβῆ γιατί δὲν τὴν πρόσεξε. Ἐκεῖνος δὲν ἔδωσε σημασίαν καὶ μόνο, λέγει, «ἐξηκολούθησα νὰ τοὺς ἀγνοῶ καὶ εἰς τὰ μετέπειτα»!... Ἦταν δεμένος μετὰ τὴν ἐποχὴν του κι αὐτὴ μόνο μποροῦσε νὰ καταλάβει καὶ νὰ προσέξει! Οἱ Σούτσοι στὰ νεώτερα ἔργα πιάνουν λίγες βιαστικὰς γραμμάς. Στοῦ Ραγκαβῆ τὴ γραμματολογία ὀλάκερο κεφάλαιον. Μόνον ἕνα ἔργο τῆς ἐποχῆς τους μποροῦσε νὰ ἐπιφυλάξει μιὰ τέτλια τιμὴ σ' αὐτοὺς ποὺ τὴν γεμίσανε μετὰ ὄνομα καὶ τὴν ἐπίδρασίν τους καὶ περάσανε μαζί τῆς. Γι' αὐτὸ, ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἀξίαν τῆς ὡς ἔργο πληροφορικόν, ὡς ἱστορικὸν βοήθημα, ἡ γραμματολογία τοῦ Ραγκαβῆ μετὰ τὴν πολλὰς μορφὰς τῆς κλείνει καὶ τὴν δικαίωσιν τῆς ἐποχῆς τῆς, κι αὐτὸ τὴν κάνει περισσότερο χρήσιμον, γιὰ ὅσους θέλουνε νὰ μελετήσουνε μετὰ ἱστορικὴν εὐσυνειδησίαν τὰ νεοελληνικά γράμματα.

Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ

#### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' Ἄλλαι κριτικὴς καὶ γραμματολογικὴς ἐργασίαι τοῦ Ραγκαβῆ ἔτυχε νὰ ξέρω, ἐκτὸς ἀπ' τὴν πέντε-ἕξ ἐισηγήσεις του στοὺς φιλολογικοὺς διαγωνισμοὺς, τὴν παρακάτω: 1) Ἐπίκρισις εἰς τὴν ἐπίκρισιν τοῦ Λεάνδρου, Ἀθηνᾶ, φ. 152, 13 Ἰουλ. 1834 σ. 4α-γ. 2) Ἡμερολόγιον τοῦ Ἑλληνιστοῦ Ἀσέ (Hase), Ἡμερολόγιον, Βρετοῦ 1868, σ. 72-83. 3) Περὶ τοῦ μνημείου τοῦ Πατριάρχου, Ἐφημερίς 16 Ἀυγούστου 1875, σ. 3α-β. 4) Ἐπίκρισις ἐπιστολῶν